

▪ فرهنگ‌سازی اقامه نماز در سیره رضوی

احد داوری^۱

سعیده آقایی اقدام^۲

مهناز رفیع پور^۳

چکیده

دوران امامت و رهبری امام رضا × هم‌زمان با تهدیدهای فرهنگی اندیشه ناب محمدی و اعتقادات مسلمانان بود به‌طوری‌که ترجمه کتاب‌های یونانی و هندی برای ترویج افکار الحادی و ضد اسلامی، هم‌چنین تبلیغ سران سایر ادیان، تحریف و جعل احادیث و ظهور فرقه‌های مختلفی چون؛ غلات، مفوضه، مشبهه، مجسمه و... عصر ایشان را با انواع بحران‌های اعتقادی و فرهنگی رو به‌رو ساخته بود. آن حضرت در چنین فضایی سعی کرد تا با اصلاح عقاید، باورها و نگرش‌ها و با نهادینه و فرهنگ‌سازی اجرای اوامر و دوری مردم از نواهی شارع مقدس اسلام، زمینه‌های کمال و سعادت جهانیان را فراهم کند. یکی از این اوامر فریضه نماز است که امام برای اقامه درست آن و دور ساختنش از آمیختن به خرافات و تحریفات و فاصله گرفتن از نماز صحیح به احادیث فراوانی بیان کردند که می‌توان با بررسی آنان روش‌های گوناگونی چون؛ اسوه‌سازی و اسوه‌مداری، تبشیر، انذار، جلب‌توجه، اعطای بینش، غیرمستقیم و... برای نهادینه کردن ستون دین در میان مردم را اتخاذ کرد. از این‌رو نوشتار حاضر که به روش توصیفی-تحلیلی صورت گرفته با هدف شناخت روش‌های هشتمین امام شیعیان برای فرهنگ‌سازی نماز، ابعاد مختلف فعالیت‌های ایشان را مورد بررسی قرار داده است.

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مراغه) ahaddavari@gmail.com

۲- دانش‌آموخته دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مراغه) aghdamaghaie.s@gmail.com

۳- دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم (دانشکده علوم قرآنی مراغه) rafiepoorhashtrood@gmail.com

کلیدواژگان:

امام رضا ×، نماز، فرهنگ‌سازی، انذار، تبشیر، اسوه‌سازی

مقدمه

امام رضا × که دودمان عالی و برجسته‌اش منسوب به پیامبر خدا | هست که خود چشمه‌ای لبریز از فیض و عطا و خیر و رحمت برای بشر است برای تربیت و هدایت انسان خاکی به‌سوی عرش عالی فرستاده شد و برای این مهم، برنامه‌های خود را در طول عمر و امامت خویش بر بشر عرضه گرداند تا با تمسک به آن دنیا و آخرت خود را آباد کرده و به عنوان متمدن‌ترین قوم، با اصل و ریشه الهی شناسانده شود. یکی از برنامه‌های این امام، دست‌گیری انسان و بالا بردن او از سطح حیوانی به پرستش خدایی که همه جهان در ید قدرت اوست، می‌باشد. این پرستش به شکل نماز در دل‌وجان مؤمنان خدا ریشه دوانده بود چرا که یکی از ستون‌های دین مبین اسلام است اما در عصر این امام هم‌ام با برخی جریان‌ات منحرف عجین گردید که نیاز به شفاف‌سازی و زدودن خرافات پیرامون آن بود.

اهمیت نماز و ارتباط با خداوند عزوجل زمانی روشن می‌گردد که به عنوان ستون دین مورد تأکید روایات قرار گرفته است.^۱ امام رضا × نیز بر اهمیت این فریضه واقف بوده و در سیره و سخنان خود به فرهنگ‌سازی آن پرداخته است تا بتواند با نهادینه کردن آن، از بروز بسیاری از انحرافات در سطح جامعه جلوگیری نماید چون خداوند منان نماز را ناهی از منکرات و کارهای زشت معرفی کرده است (إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ)^۲؛ ضرورت این مسئله با توجه به جایگاه نماز در فرهنگ اسلامی و نقش تربیتی آن روشن می‌گردد و از آنجاکه جامعه امروزی نیاز شدیدی به روش‌هایی برای فرهنگ‌سازی این مسئله دارد واکاوی این روش‌ها مخصوصاً در سیره امام رضا × لازم می‌نمود تا روشن گردد چه روش‌ها و شیوه‌هایی با توجه به سیره و سخنان ایشان می‌توان به دست آورد و در اختیار جامعه امروزی برای حل مشکلات پیش رو گذاشت.

بررسی کتاب‌هایی که احادیث و تاریخ زندگانی امام رضا × را تدوین کرده‌اند نشان می‌دهد که علی‌رغم تلاش برای گردآوری احادیث آن حضرت در برخی کتب نظیر مسند امام رضا ×^۳ در زمینه فرهنگ‌سازی نماز در سیره گفتاری و رفتاری امام رضا × پژوهش مستقلی انجام نشده است که این نوشتار درصدد است به این مهم بپردازد.

۱. مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۹، ۲۱۷؛ حر عاملی، ۱۴۰۹، ۴، ۲۷

۲. عنکیوت/۴۵

۳. ج ۲، ص ۱۸۳-۱۵۵

شرایط عمومی و فرهنگی عصر امام رضا[×]:

حضرت علی بن موسی الرضا، هشتمین امام و پیشوای شیعیان فرزند امام موسی کاظم و از نوادگان پیامبر اکرم^ا که در مدینه در روز پنجشنبه یا جمعه ۱۱ ذی الحجه، یا ذی القعدة، یا ربیع الاول سال ۱۴۸ یا ۱۵۳ هـ به دنیا آمده است و شهادت آن بزرگوار، روز جمعه، یا دوشنبه آخر ماه صفر، یا ۱۷ صفر، یا ۲۱ رمضان، یا ۱۸ جمادی الاولی، یا ۲۳ ذی القعدة، یا آخر آن، در سال ۲۰۲، یا ۲۰۳، یا ۲۰۶ روی داده است. البته در تعیین ماه و سال تولد و شهادت آن حضرت، اختلافات زیادی وجود دارد و آن چنان درهم و آمیخته است که تعیین قول صحیح دشوار هست، لذا بدون این که یکی از این اقوال اختیار شود همه آن ها ذکر گردید.

عصری را که امام رضا[×] در آن زندگی می کرد عصر طلایی می نامند. به طوری که گفته می شود در این دوره علم و معرفت رواج پیدا کرد و تمسک به عقل و منطق در امور دینی و سازش دادن مذهب با فلسفه طبق عقاید معتزله آغاز گردید. یکی از عواملی که باعث رواج علم و معرفت شد ترجمه ی کتب یونانی و هندی بود که باعث انتقال فرهنگ یونان و عقاید یهود و مسیحیت به جهان اسلام گردید. امام، زمانی وارد صحنه شد که امت اسلامی هم زمان با ترجمه کتاب های غربی و شرقی آکنده از شرک و کفر و تسلیم پذیری در برابر حکومت و نیز در بحبوحه انتشار اندیشه های الحادی، به سر می برد و این چنین بود که امام رضا[×] در چنین عصری در برابر امواج سهمگین فرهنگی مسئولیت مهمی داشت زیرا موج عظیم ترجمه ی کتب تهدیدی جدی برای اسلام بود. ایشان با سفر به مراکز فرهنگی چون بصره و کوفه علاوه بر دفاع از اسلام ناب از مکتب تشیع و امامت خویش نیز دفاع کرد. سفر ایشان به خراسان تحولی عظیم در مکتب تشیع بود که امام رضا با پذیرش آن و شرکت در مناظرات با عالمان ادیان و فرقه های مختلف، برتری مکتب تشیع را اعلام کرد و سران بزرگ آن ها را در این مناظرات در برابر امامت خویش خاضع گردانید.

امام رضا[×] به خوبی از انحرافات فکری این دوره که به اوج خود رسیده بود و باعث به وجود آمدن نهضت کلامی عظیم در این عصر شده بود، آگاهی کامل داشت وی بنا بر مسئولیت خطیری که بر عهده داشت برای از بین بردن این انحرافات دست به اقدامات گسترده زد. همچون تربیت شاگردان، مبارزه با شبهات و گروه ها و فرقه هایی که با تحریف احادیث پیامبر قصد ضربه زدن به اسلام را داشتند؛ مانند واقفیه، مفوضه، غلات، مجسمه، مشبهه.

سفر به مراکز علمی از جمله بصره، کوفه، ایران و دیدار با مردم این شهرها سبب تشکیل

محافل علمی می‌شد و حضرت در این مراکز به ایراد حدیث می‌پرداخت. یکی از اجتماعات پرشور در سفر امام به نیشابور رخ داد. به گفته بعضی از مورخان چند هزار نفر در این اجتماع که بعضی از آنان محدثان اهل سنت بودند شرکت داشتند.^۱

این تنها گوشه‌ای از اقدامات امام رضا × است که می‌توان از رویارویی با جریان‌های منحرف و مخالف اسلام، بدان اشاره کرد. ایشان با هدایت مستقیم مردم و ارتباط با علمای مسلمان در جهت ارائه خدمات و احیای اندیشه اسلام و هم‌چنین مجالس درسی که در جامعه برپا می‌کرده‌اند، به تغذیه فکری و خدمات گسترده علمی برای ترقی اندیشه و اعتقاد امت اسلامی و تعادل فکری مردم می‌پرداختند. درواقع ایشان به مبارزه‌های فکری، فلسفی، اعتقادی و فرهنگی در عصر خویش با دانش‌های گوناگون خود، که گاه به اصحاب و شاگردان خود تعلیم و زمانی در پاسخ پرسش‌ها بیان و یا به‌طوری که تاریخ نقل می‌کند، از طریق مباحثات و احتجاجات علمی و عقیدتی با ارباب مذاهب دیگر افاضه می‌فرمود، اندیشه‌های اسلامی را غنی و پربار ساخته است؛ که نماز یکی از این مسائل بود که ایشان با روش‌های مختلف برای فرهنگ‌سازی و نهادینه کردن این رکن اساسی و ستون دین تأکید داشتند. در ذیل به مواردی چند از آن‌ها اشاره می‌گردد.

شیوه‌های فرهنگ‌سازی

۱. اسوه‌سازی و اسوه‌مداری

اسوه و اسوه عبارت از حالتی است که انسان به هنگام پیروی از غیر خود پیدا می‌کند و برحسب اینکه پیروی از چه کسی باشد، ممکن است اسوه‌ای نیک یا بد برای انسان فراهم آید.^۲ در روش اسوه‌سازی و اسوه‌مداری، مربی می‌کوشد نمونه رفتار و کردار مطلوب را به‌طور عملی در معرض دید متربی قرار دهد؛ و بدین گونه موقعیت اجتماعی او را دگرگون کند تا او به پیروی پردازد و حالت نیکویی، مطابق با آن عمل نمونه، در خویش پدید آورد. این حالت متربی، اسوه نام دارد و درگرو پیروی از عمل مزبور است و در این صورت، می‌توان گفت که در این عمل، اسوه خوبی برای فرد وجود دارد.^۳

در اندیشه اسلام، فرهنگ‌سازی از مربی جامعه آغاز می‌شود سپس به عموم مردم سرایت می‌کند، به بیان دیگر ابتدا فرد باید خود را با فرهنگ کند تا بتواند به دیگران نیز فرهنگ یاد دهد، همان گونه که امام علی × می‌فرمایند: (مَنْ نَصَبَ نَفْسَهُ لِلنَّاسِ إِمَامًا فَلْيَبْدَأْ بِتَعْلِيمِ نَفْسِهِ

۱. ر. ک: محبی پور، ۱۳۸۸، ۱۷-۲۷

۲. راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۷۶

۳. باقری، ۱۳۸۵، ۱، ۱۴۴

قَبْلَ تَعْلِيمٍ غَيْرِهِ»^۱ آنکه خود را پیشوای مردم سازد، پیش از تعلیم دیگری باید به ادب کردن خویش پردازد. چرا که مردم سخنان کسی را که به گفتار خود پایبند و آثارش در زندگی او نمایان نیست، نمی‌پذیرند.^۲ این روش تربیتی در رفتار و کردار امام رضا × به عنوان یک اسوه آسمانی در فرهنگ‌سازی این مسئله، بیشتر نمایان است و حتی شاید بتوان گفت: بیشتر از گفتار با اعمال خود بر این کار مبادرت می‌ورزیدند؛ مثلاً در توصیه به نماز اول وقت آورده‌اند که ایشان به پیشباز جمعی از طالبیان بیرون رفت وقتی که زمان نماز رسید، زیر صخره‌ای فرود آمد و فرمود: اذان بگو عرض کردم منتظر بمانیم تا دوستان هم به ما ملحق شوند حضرت فرمود: هرگز نمازت را بی‌دلیل از اول وقت به تأخیر نینداز همیشه رعایت اول وقت را بکن.^۳ ایشان به هیچ قیمتی فضیلت نماز اول وقت را از دست نمی‌دادند و این مهم را با رفتار خود به تصویر می‌کشیدند حتی مهم‌ترین جلسات سیاسی و علمی را برای انجام به‌موقع آن تعطیل می‌کردند. نمونه آن در جلسه مناظره با عمران صائبی است هنگامی که بحث و مناظره به اوج خود رسید و چیزی به تحول درونی آن دانشمند زبردست نمانده بود حضرت رضا × احساس کرد وقت اذان ظهر و هنگام نماز است. جلسه را تعطیل کرد و به اقامه نماز پرداخت.^۴ در سایه چنین رفتاری قطعاً توصیه ایشان بر ابراهیم بن موسی مبنی بر عدم تأخیر از وقت نماز بدون عذر «لَا تُؤَخِّرَنَّ صَلَاةً عَنْ أَوَّلِ وَقْتِهَا إِلَى آخِرِ وَقْتِهَا مِنْ غَيْرِ عَلَيْهِ عَلَيْكَ أَوَّلُ الْوَقْتِ»^۵ از عمق دل پذیرفته شده و در رفتارش نمودار می‌گردد.

با توجه بر این شواهد می‌توان گفت: که امام رضا × اهتمام خاصی بر شاخص و الگو قرار دادن رفتار خویش بر جامعه بشری دارند زیرا؛ سازندگان اصلی هر محیط نخبگان و سردمداران آن جامعه و محیط‌اند؛ بنابراین یکی از شیوه‌های ایجاد محیط تربیتی مساعد، پدید آوردن و معرفی کردن الگوهای شایسته در آن محیط و طرد الگوهای ناشایست است. وجود الگوهای محبوب در جامعه، به‌خودی‌خود افراد آن محیط را به‌سوی آنان سوق می‌دهد و از مکارم اخلاقی‌شان الگوبرداری می‌کنند. وقتی بنا به روایت رجاء ابن ابی ضحاک که مأمور آوردن امام از مدینه به مرو بود، نماز شب ایشان در طول سفر فوت نشد و آن حضرت افزون بر نماز شب و یومیه، نماز

۱. رضی، ۱۴۱۴ کلمات قصار ۷۳

۲. مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ۱۲، ۴۳۷

۳. عقیل، ۱۳۹۱، ۲۷۳ - ۲۷۴

۴. ابن‌بابویه، ۱۳۹۸، ۴۳۵؛ شریف قرشی، ۱۳۸۰، ۱، ۱۱۰

۵. نوری، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۱۰۱

جعفر طیار نیز می‌خواند.^۱ کم می‌خوابید و بیشتر شب را به عبادت می‌گذراند قطعاً سفارش ایشان بر پیروانش مبنی بر اهمیت دادن به نوافل و به‌ویژه نماز شب بی‌تأثیر نخواهد بود. شنیدن و دیدن صفات انسان‌های برتر، اندیشه افراد را دگرگون می‌سازد و رفتار آن‌ها را در مسیر صحیح هدایت می‌کند. چون انسان از عوامل حسی بیشتر متأثر می‌شود تا عوامل غیر حسی و معنوی، الگو نیز امری حسی و نمونه‌ای عینی است که الگوپذیر می‌تواند آن را ببیند و رفتارش را مشاهده نماید. از این‌رو، فرایند همانندسازی و الگوبرداری با اندک تأملی در رفتار الگو موردنظر شکل می‌گیرد. تأثیرپذیری انسان امری ذاتی و فطری است که به شالوده وجودی انسان برمی‌گردد. شاید آدمی را نتوان پیدا کرد که صد در صد نفوذناپذیر باشد و هرگز چیزی بر او تأثیر نگذارد، چرا که انسان در هر شرایطی با عوامل بیرونی روبه‌روست که خواه‌ناخواه بر جسم و روح او اثر می‌گذارند.^۲ که اثر حضور این اختر تابناک در خراسان، گرایش مردم به ایشان و گسترش تشیع در این منطقه بود که همه مرهون این روش تربیتی است.

۲. انذار و بیم

انذار مصدر باب افعال و به معنای آگاهاندن کسی نسبت به امری است که در آینده رخ می‌دهد و مایه‌ی رنج و عذاب او می‌شود.^۳ در نظام تربیتی، بر اساس این شیوه مربی باید با آگاهی مناسبی که از اعمال متربی و آثار مترتب بر آن دارد او را نسبت به عواقب اعمال نامطلوبش آگاه سازد و ضمن توجه دادن وی به مسئولیت‌هایش او را از ترک وظایف بترساند و از پیامدهای ناگوار خطاهایش بر حذر دارد.^۴ البته انذار مانند هر عامل تربیتی دیگر هنگامی اثر بخش است که دل‌ها آمادگی پذیرش آن را داشته باشند و فرد از حیات انسانی و روحانی برخوردار باشد.

امام رضا × به عنوان یک مربی معصوم، در زمان حساس تأثیرپذیری از این روش برای آگاه کردن از عواقب تلخ دنیوی و اخروی ترک نماز استفاده می‌کردند و آن‌ها را از تسلط شیطان و گرفتاری‌های بزرگی که نتیجه ضایع کردن نماز و بریدن از معبود است بر حذر می‌کردند: لَا يَزَالُ الشَّيْطَانُ ذَعِيراً مِنَ الْمُؤْمِنِ مَا حَافَظَ عَلَى الصَّلَوَاتِ الْخَمْسِ - فَإِذَا ضَيَّعَهُنَّ تَجَرَّأَ عَلَيْهِ وَ أَوْقَعَهُ فِي الْعُظَائِمِ.^۵ «شیطان همواره از انسان مؤمن بیمناک است تا زمانی که نمازهای پنج‌گانه را حفاظت و مراقبت می‌کند؛ و هنگامی که حق نمازها را تباه کرد، شیطان نسبت به او جرأت

۱. مجلسی، ۱۴۰۳، ۴۹، ۹۰-۹۴

۲. سبحانی نیا، ۱۳۹۴، ۳۶-۳۷

۳. راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۷۹۷

۴. باقری، ۱۳۸۵، ۱، ۱۸۹

۵. علی بن موسی الرضا، ۱۴۰۶، ۴۲

می‌یابد و او را دچار گرفتاری‌های بزرگ می‌کند». روایتی از امام صادق $\times$ منظور از ضایع ساختن را که به تأخیر انداختن آن از اوقات معین است.^۱ روشن می‌سازد تا افراد نسبت به فرایض دینی خود سستی نکنند. امام رضا $\times$ با اصرار بر آثار تربیتی فراوان این روش، در سخنی یکی از علل قحطی را که از بلایای ملموس برای مردم عصر خود بود، رویگردانی از نماز و ارتباط با خداوند بزرگ بیان می‌کند «... وَ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَ اتَّوَّأَ الزَّكَاةَ فَإِذَا لَمْ يَفْعَلُوا ذَلِكَ ابْتُلُوا بِالْقَحْطِ وَ السَّيْنِ» تا آنان را از سختی پیامدهای ترک واجبات و بخصوص نماز با امور حسی که خود تجربه کردند، آگاه سازد. شایان توجه است که انذار باید به‌طور مکرر و متنوع صورت پذیرد تا در عمق جان مخاطب نفوذ کند.^۲ همان‌گونه که در سخنان این امام همام در مسئله فرهنگ‌سازی نماز از این قاعده تبعیت شده است تا برشماری عواقب تلخ آن، تذکری برای بیدار شدن از غفلت باشد. چنان‌که این روش در دیگر سخنان ایشان نیز قابل اتخاذ است زمانی که پیامدهای اخروی آن را یادآور می‌گردد: «فَإِنْ جَاءَ بِهَا تَأَمُّهُ وَ إِلَّا زُخَّ بِهِ فِي النَّارِ»^۳ «اگر نماز را به تمام و کمال بجا آورده باشد عبادات او را می‌پذیرد و گرنه او را به آتش می‌افکند»؛ و هم‌چنین در پایان حدیثی با این مضمون می‌فرماید: ویل و نفرین خدا بر کسی که از نمازش محافظت نکند. «... فَأَلْوَيْلُ لِمَنْ لَمْ يُحَافِظْ عَلَى صَلَاتِهِ...»^۴ اتیان نماز با همه آداب و شرایط فقهی آن و حضور قلب بنده بالایمان، از اسباب حفظ نماز در مرحله ثبوت است؛ ولی فرمان پاسداری از نماز گسترده‌تر از حفظ در مرحله حدوث و بقاست. بنابراین بنده مؤمن باید نماز با اخلاصش را با کارهای بعدی تباه نکند تا نماز وی نزد خداوند رود^۵ و پیش او نگهداری شود: (إِلَيْهِ يَصْعَدُ الْكَلِمُ الطَّيِّبُ وَ الْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُهُ)؛^۶ امام رضا $\times$ ضمن اشاره به طریقه صحیح این بندگی از عواملی که موجب سست و لرزان شدن ستون دین می‌گردد انذار داده و دل‌های مستعد را با بصیرت افزایی، نسبت به عواقب کارهای هشدار می‌دهد.

قابل تأمل است که تکیه روی مسئله انذار و بیم دادن به خاطر آن است، که تأثیر این کار در بیدار ساختن خفتگان و غافلان بیشتر است. چون اصولاً انسان تا احساس خطر مهمی نکند از

۱. طبرسی، ۱۳۷۲، ۶، ۸۰۲.

۲. قرائتی، ۱۳۸۹، ۱۹۲.

۳. علی بن موسی‌الرضا، ۱۴۰۶، ۶۰.

۴. شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹، ۴، ۳۰.

۵. جوادی آملی، ۱۳۸۷، ۱۱، ۴۷۰.

۶. فاطر/۱۰.

جا حرکت نخواهد کرد و به همین دلیل اندازها و اعلام خطرها، به صورت تازیانه‌هایی بر ارواح بی‌درد گمراهان چنان فرود می‌آمد که هر کس قابلیت حرکتی داشت به حرکت در آید! از این رو امام رضا × بر این روش در سخنان خود بیشتر تکیه کرده و در هر دوره‌ای با شدت و قاطعیت، انسان‌ها را از عواقب کارهایشان و ترک نمازهایشان آگاه ساخته و انداز می‌کند.^۱

۳. جلب توجه

گاه نبود تنوع و یکنواختی مطالب مخاطبان را با ملالت و بی‌رغبتی مواجه می‌سازد و ادامه این امر و تلاش در جهت ارائه مطالب در چنین شرایطی نقش بر آب زدن است. لذا برای برانگیختن قوای عقلانی و تحریک اندیشه‌ها و بیداری نیروهای خفته روحی و بهره جستن از شیوه‌های جلب توجه امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.^۲

در برخی موارد استفاده از رفتارها و دستورات به ظاهر غیرمعمول و اعجاب‌برانگیز می‌تواند حس کنجکاوی مخاطبانی را که در باتلاق عادات و افکار خود گرفتار آمده‌اند، برانگیزد و زلال اندیشه‌ای نو و احیاگر را در بستر وجود ایشان جاری سازد. امام رضا × برای جلب توجه مخاطبان، در عصری که نماز در افکار مردم به عنوان عبادت محسوب می‌شد ناگهان از دایره انحصار آن درمی‌آورد و می‌فرماید: «لَيْسَ الْعِبَادَةُ كَثْرَةُ الصَّلَاةِ وَالصَّوْمِ».^۳ این سخن موجب بهت و حیرت مخاطبان می‌گردد که چرا امام رضا × کثرت نماز را در حوزه عبادت نمی‌داند در این موقع دل‌ها آماده شنیدن علت این کار می‌گردد که ایشان با ادامه دادن به سخن خود بر این سؤالات ذهنی مردم پاسخ می‌دهد که «إِنَّمَا الْعِبَادَةُ التَّفَكُّرُ فِي أَمْرِ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ». تا مردم با تفکر و درک عظمت خداوند در برابر او با آگاهی احساس تذلل کنند و همچنین آن‌ها را وامی‌دارد تا کاوشی در درون خود برای فلسفه این عمل داشته باشند و نمازهایشان تنها پوسته ظاهری نداشته باشد بلکه با عقل و فهم خود دریابند که چنین معبودی سزاوار پرستش است. امام با این روش خواست تا سخن از حالت یکنواختی خارج گردیده و نکات حساس موضوعی که مورد فرهنگ‌سازی واقع شده در درون و افکار انسان ریشه دواند. ایشان برای رسیدن به این هدف گاهی غیر منتظرانه با جملاتی خلاف افکار مردم، همگان را دچار بهت کرده و موجب برانگیختن قوای عقلانی نسبت به آن جمله می‌کند که آن نیز به تحول اندیشه و نگرش بر آن مورد می‌انجامد.

۴. اعطای بینش

۱. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۹، ۶۹

۲. محمدقاسمی، ۱۳۸۹، ۲۲۰

۳. کلینی، ۱۴۲۹، ۳، ۱۴۱

بدیهی است که نوع نگاه انسان به رخدادها و واقعیت‌های گوناگون و طرز تلقی او از جهان اطرافش یا به عبارتی جهان‌بینی او، در رفتارهای اخلاقی وی مؤثر است. گاهی فردی به دلیل شرایط محیطی و یادگیری‌های غلط و تجربیاتی بد، از دیدگاهی نادرست به رخدادها و وقایع پیرامون خود می‌نگرد و طبعاً عملکرد او نیز - که بر همین تصورات و جمع‌بندی‌های غلط استوار گردیده - اشتباه خواهد بود. از این‌رو در بسیاری مواقع اعطای بینش و اصلاح نگرش‌ها مستقیماً به تغییر رفتار و عملکرد فرد خواهد انجامید و برخی روان‌شناسان معتقدند یکی از روش‌های درمانی مؤثر در جهت تغییر الگوهای رفتاری نامناسب و غیراخلاقی تغییر بینش‌ها و نگرش‌های افراد به امور و جانشین کردن باورهای جدید به جای آن‌هاست.^۱ در سخنان امام رضا × نیز برای نهادینه کردن فریضه نماز، اشاراتی مبتنی بر ارائه بینش یافت می‌شود که با این کار انسان را به چیزی فرامی‌خواند که برایش راه صلاح و فلاح را رهنمون می‌سازد. ایشان با اعطای بینشی صحیح، حجاب‌های غفلت افرادی را که به دلیل نداشتن بصیرت کافی، دچار انحراف شده‌اند برمی‌دارد و سپس تحولی عمیق و صحیح در آن‌ها به وجود می‌آورد. نمونه این اعطای بینش در سیره رضوی در یکی از سخنان گهربار ایشان دیده می‌شود که می‌فرمایند: «همانا علت وجوب نماز آن است که نماز اقرار به ربوبیت خداوند عزّ و جلّ است و نفی نظیر و شریک برای خداوند... درخواست عفو از تقصیرات و برطرف ساختن آثار گناهان... بزرگداشت خداوند جلّ جلاله... پیوسته به یاد خدا بودن... بازداشتن از ارتکاب به گناهان و مانع شدن از گناهان و... هست.»^۲ آری اگر انسان از فلسفه و فواید و علت تشریع این تذلل و حقارت در برابر عظمت خداوند آگاه گردد بی‌شک نسبت به امور واهی دنیوی خود را مشغول نمی‌کند و درمی‌یابد که هر یک از فرق در درک بینش صحیح به بیراهه رفتند.

۵. روش غیرمستقیم

مقصود از تعلیم و تربیت غیرمستقیم، آن است که مربی به عنوان کسی که در صدد تعلیم و تربیت است، فراگیر یا متربی را مورد خطاب مستقیم قرار نمی‌دهد.^۳ گاه در مواردی، آموزش غیرمستقیم اثر بیشتری در متعلم می‌گذارد؛ یعنی اگر به متعلم مستقیماً گفته شود که فلان امر خوب یا بد است یا آن کار باید انجام بشود یا نه، ممکن است موضع‌گیری نماید و خیلی

۱. محمد قاسمی، ۱۳۸۹، ۱۶۳-۱۶۲

۲. ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱، ۲۱۴

۳. سبحانی نیا، ۱۳۹۴، ۷۱

توجه نکند؛ بنابراین همیشه نباید به صورت مستقیم آموزش داد، گرچه تأثیر آموزش مستقیم در جای خود بسیار زیاد است.

در واقع القای یک پیام بی‌آنکه مخاطب خود بداند تحت تأثیر آن قرار گرفته و روح و اندیشه وی را به تسخیر درآورده است، خود روش و هنری بسیار ظریف و دقیق است که بسیار کارآمدتر و مؤثرتر از مواجهه مستقیم با مخاطبان است،^۱ که در اعمال و رفتار هشتمین خورشید ولایت استفاده از این روش به وفور دیده می‌شود. زمانی که ایشان مهم‌ترین جلسات را برای برپایی نماز تعطیل می‌کنند و یا وقتی می‌فرماید: هرگاه انسان نمی‌تواند ایستاده نماز بخواند، پس به حال نشسته اقامه نماز کند و اگر توانائی اینکه نشسته نماز بخواند، در او نیست، به پشت بخوابد و پاهایش را به طرف قبله دراز کند و با اشاره نماز بخواند.^۲ در واقع به صورت غیرمستقیم بیان می‌کند که نماز در هیچ شرایطی و بدون هیچ عذر شرعی تعطیل بردار نیست و در هر صورت باید اقامه گردد به عبارت دیگر امام با اعمال و گفتار خود نشان می‌دهد که احکام الهی در شرایط مختلف تخفیف بردار است ولی تعطیل بردار نیست. یا وقتی در جواب اسماعیل بن مهران که درباره اوقات نماز مخصوصاً نماز مغرب پرسید، می‌فرماید: «وقت مغرب تنگ است و آخر وقت آن رفتن مغرب است.»^۳ در واقع سرخی و گشتن آن به سفیدی در افق به شیوه غیرمستقیم بر اقامه نماز اول وقت اشاره می‌کنند و افراد را بر آن ترغیب می‌کنند به گونه‌ای که تنها زمان شرعی‌اش همان محدوده زمانی است که امام فرمود در حالی که وقت وجوب آن بیشتر از این زمان است و نظر امام درباره وقت افضل آن بوده است. از این رو مبلغان و مصلحان اجتماعی که در صدد یافتن راهی برای نفوذ در دل مخاطب خویش‌اند و قصد دارند تا به مبارزه با برخی عادات رذیله‌ای برخیزند که در طی سالیان، در میان افراد رواج یافته و با روح و فکر آن‌ها عجین شده، برای جلوگیری از جبهه گرفتن آن‌ها و تهییج احساساتشان، در مقام عمل، چاره‌ای جز بهره جستن از روش‌های غیرمستقیم برای القای تفکر و معتقدات خود و رسوخ به لایه‌های درونی روح و اندیشه چنین مخاطبانی نخواهد داشت.^۴

۶. تکلیف در غایت وسع

در نظام تربیتی تنها اکتفا به تعیین تکلیف در حد وسع، ناقص و موجب ناتمامی تربیت خواهد شد. تکمله این روش، روش دیگری است که در آن باید افراد را از حیطه عادی وسع، به بالاترین حد وسع متوجه ساخت؛ و علاوه بر رعایت وسع افراد در عرضه تکالیف، افراد مستعد را

۱. محمد قاسمی، ۱۳۸۹، ۲۳۲

۲. ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۲، ۶۸

۳. احمدی میانجی، ۱۴۲۶، ۵، ۱۲۰

۴. محمد قاسمی، ۱۳۸۹، ۲۳۲

به چیزی «فراتر از وسع» دعوت کند تا در تلاش و پویش به سمت آن، وسع فراتر آنان نیز پدیدار شود.^۱ در زمان امام رضا ×، به خصوص در ایران که حکومتی به ظاهر مسلمان و از اهل تسنن وجود داشت مردم با نمازهای یومیه آشنایی داشتند و بر آن عمل می کردند؛ اما امام رضا به این حد از ارتقای معنوی اکتفا نمی کرد ایشان به اهمیت نوافل به ویژه نماز شب تأکید داشت، به همین دلیل کم می خوابید و بیشتر شب را با عبادت کردن به صبح می رساند (وَ كَانَ × قَلِيلَ النَّوْمِ بِاللَّيْلِ كَثِيرَ السَّهَرِ يُحِبُّ أَكْثَرَ لَيَالِيهِ مِنْ أَوَّلِهَا إِلَى الصُّبْحِ)؛^۲ تا یاد دهد که مسئولان فرهنگی باید در نهایت وسع در انجام تکالیف مبادرت ورزند تا برای فرهنگ سازی صحیح با انجام تکالیفی در غایت وسع، خود را پرورش دهند. هشتمین اختر تابناک ولایت و امامت علاوه بر پرورش خود، با توجه بر اینکه استعداد و توانایی های افراد متفاوت است برخی تکالیف سنگین را به آن ها توصیه می کند از جمله؛ (وَ عَلَيْكَ بِالصَّلَاةِ فِي اللَّيْلِ)؛^۳ و یا حتی برخی از آن ها را به خواندن قضای نمازهای نافله در هر ساعتی از شب و روز تشویق می کند چنان که در جواب محمد بن یحیی که پرسید: چه موقع می توانیم نمازهای نافله را قضا کنیم؟ در پاسخ می نویسد: هر ساعتی از شب یا روز.^۴

ایشان به این طریق می خواهند استعدادهای افراد مستعد را پرورش داده و آن ها را برای رسیدن به مقام بالا یاری دهد چون اگر تنها به وسع عمومی اکتفا می کرد، افراد تنها در حیطه ی عمومی وسع خویش پرسی می زدند، از وسع فراتر خود غافل می ماندند. نمونه آن در احادیث فراوانی از ایشان که در کتاب مسند امام رضا × تحت عنوان باب النوافل آمده قابل مشاهده است که ایشان به بیان اوقات و چگونگی اقامه نمازهای مستحبی می پردازد تا طبق تصویر که در اسلام از انسان هست و او را آزمندی سیری ناپذیر می داند، چه، او آزمند خداست و از این رو هر گاه در وسع عادی خود دوام آورد، بازی را می ماند که به شیوه مرغان خانگی راه می رود. تکلیف در غایت وسع، روشی است که همت های بلند را آزاد می کند. به همین دلیل امام رضا × بر این روش در تربیت تأکید دارد و با برشمردن نوافل می خواهد تا افراد در آخرین نهایت خود، با اختیارشان پرواز کنند و قله های سعادت را فتح کنند.

۱. باقری، ۱۳۸۵، ۱، ۲۳۸

۲. مجلسی، ۱۴۰۳، ۴۹، ۹۱

۳ / علی بن موسی الرضا، ۱۴۰۶، ۱۳۷

۴. طوسی، ۱۴۰۷، ۲، ۲۷۲

۷. تبشیر و تشویق

تربیت مستلزم تن دادن به تکالیف است و این امر فی نفسه زایل کننده رغبت است. این تلخی را باید به روشی کاهش داد تا قبول تکالیف میسرتر شود. یکی از این روش‌ها تبشیر و تشویق است. تبشیر به معنای بشارت دادن به عطایایی است که پس از به دوش گرفتن تکالیف به فرد ارزانی خواهد شد و مظهری از فضل و رحمت است. بشارت در وجود آدمی امید می‌آفریند و با کشش این امید او را آماده قبول زحمت می‌گرداند.^۱ امام رضا × زمانی که نماز را مایه‌ی تقرب پرهیزگاران به خدا معرفی می‌کند.^۲ در واقع با آگاهی دادن از نتایج و ثمرات کارهای نیک و خوب به متری، شوق و انگیزه کافی را برای انجام عمل در او فراهم آورده، آن‌چنان سروری در وی ایجاد می‌کند که اثر و نتیجه آن در ظاهر و صورت او آشکار می‌شود؛ زیرا وقتی فردی عظمت خداوند را درک کند تقرب به او بهترین انگیزه برای انجام عبادات و انجام همه اموراتش می‌شود.

البته در روش تبشیر نکته قابل تأملی است که نباید از آن غفلت کرد. غالباً در جریان تربیت، ایده‌آل گرایی و بلندپروازی ما را به خود مشغول می‌دارد؛ اما باید بشارت‌ها را چنان گسترده به کار گرفت که هر کس را در هر مرحله‌ای در برگیرد؛ به عبارت دیگر؛ باید تبشیر در سطوح مختلف انجام گیرد و انسان‌های وارسته را به مقامات بالا و سایرین را نیز متناسب با سطح خودشان بشارت داد. امام رضا × هم ضمن توجه به این نکته مهم در تبشیرهای خود به تفاوت‌های درک و فهم افراد توجه کرده و در سخنی دیگر می‌فرماید: هر کس یک نماز واجب را به جای آورد در نزد خداوند یک دعای مستجاب دارد.^۳ تا بدین صورت افراد برای اجابت و خواست‌های درونی خود را به خدای رحمان بیاورند و حتی برای رفع حاجات خود، او را خالصانه عبادت کنند. این در حالی است که افراد والامقام درک می‌کنند که چنین خدایی فارغ از همه چیز سزاوار پرستیدن است. آری چنین بشارت‌های متفاوتی اگر متناسب با سطح درک و فهم افراد باشد موجب رغبت و تمایل به انجام عمل می‌گردد، به ویژه اگر مخاطبان کودک و نوجوانان باشند تبشیر محرک مؤثری برای انجام دادن عمل مورد نظر است.

۸. تدریج و تدرج

تربیت و ظهور و بروز عینی استعدادهای بالقوه انسان محتاج گذشت زمان است و جز با حرکتی تدریجی نمی‌توان انتظار نیل به مقصد و مقصود را داشت؛ زیرا رشد و تحول روحی

۱ / باقری، ۱۳۸۵، ۱، ۱۶۹

۲. کلینی، ۱۴۲۹، ۶، ۱۰

۳ / ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۲، ۲۸

انسان و نیل به کمالات والای انسانی و اخلاقی جز در بستری مناسب و با روند تدریجی و با رعایت توانایی‌ها و قدرت افراد به سامان نمی‌رسد.^۱ «شدیدترین تغییرات اگر با زمینه‌چینی قبلی و به‌طور تدریجی پیاده شود، آمادگی پذیرش افراد را بالا می‌برد».^۲ این روش در سیره امام رضا × تا اواخر عمر شریفشان نیز قابل مشاهده است ایشان در هیچ برهه‌ای از زمان به ایراد احادیث مربوط به نماز به‌صورت یک‌باره و یکجا نپرداختند بلکه در شرایط و موقعیت‌های گوناگون هر جا که دل‌ها را آماده شنیدن و پذیرفتن دیدند به فرهنگ‌سازی پرداختند. گاهی با اعمال خود، گاهی با جواب دادن به نامه یاران، گاهی با روشن ساختن احکام مربوط به نماز و گاهی در قالب موعظه و توصیه و... بر این امر مبادرت ورزیدند. تا پذیرش آن احکام و قوانین برای آن‌ها سهل بوده و برای همیشه در اذهان بماند و زمینه یک تحول بزرگ اجتماعی و تربیتی را در میان مردم فراهم آورد.

۹. تفصیل احکام

تبیین جزئیات و احکام یک مسئله می‌تواند در روند فرهنگ‌سازی صحیح آن تأثیر به‌سزایی داشته باشد در این صورت مربی تلاش می‌کند تا در صورت رویارویی با موقعیت‌هایی که احکام متفاوتی را برمی‌تابد به ذکر این قوانین جدید بپردازد تا مربی قوانین انجام آن را در شرایط مختلف دانسته و به آن عمل کند. درواقع تبیین احکام بسان تابلوهای راهنما است که فرد را برای رسیدن به مقصد کمک می‌کند؛ بنابراین تبیین جزئیات احکام نماز برای افراد با توجه به پیدایش انحرافات عقیدتی و ظهور فرق مختلف و اوضاع عصر امام رضا × ایجاب می‌کرد تا بر این روش بیشتر تأکید و توجه کرد از این رو ایشان شاید بتوان گفت نصف سخنان خود را پیرامون نماز به تفصیل و تبیین احکام آن اختصاص دادند تا مردم از دستورات اسلام ناب محمدی بر اثر تحریفات و انحرافات فاصله نگرفته و قوانین صحیح را به یاد داشته باشند تا در اقامه نماز متناسب با آن عمل کنند. وجود کتابی به نام *فقه المنسوب الی الامام الرضا ×* که به گردآوری احادیث مربوط به احکام و نکات فقهی مسائل می‌باشد دلیل بر توجه این اختر تابناک بر این بعد از فرهنگ‌سازی می‌باشد. برای نمونه؛ قاسم الصیقل روایت کرده است که به حضرت رضا × نوشتیم: من غلاف از پوست خرهای مرده شمشیر می‌سازم و آن‌ها با لباس من تماس دارند و من درحالی که آن لباس‌ها را پوشیده‌ام نماز می‌خوانم. امام در پاسخ من نوشت: از لباس دیگری

۱. محمد قاسمی، ۱۳۸۹، ۴۵

۲. حسینی، ۱۳۷۸، ۱۸۲

برای نماز استفاده کن؛ اما پوست حیوانات مرده نجس است و وقتی جامه‌ای تر باشد، از آن نجس می‌شود. از این رو نماز جایز نیست مگر در لباس پاک.^۱ و در حدیثی دیگر ایشان خود احکام آهسته یا بلند خواندن نماز را با عمل نشان می‌داد و قرائت را در نماز مغرب و عشاء و نماز شب و شفع و وتر و نماز صبح بلند می‌خواند و قرائت ظهر و عصر را آهسته می‌خواند.^۲ و در گفتار نیز می‌فرمود: بر مردان واجب است که نماز صبح را بلند بخوانند و همچنین دو رکعت اول نماز مغرب و عشاء را و نماز ظهر و عصر را در غیر روز جمعه آهسته بخوانند و اما در روز جمعه مستحب است بلند خوانده شود و اگر عمداً آهسته خواند نمازش باطل است و اگر فراموش کرد یا ندانست نمازش صحیح است.^۳

۱۰. مداومت و محافظت

یکی دیگر از روش‌هایی که در مهندسی فرهنگ نماز نقش بسزایی دارد؛ دعوت به مداومت و محافظت بر عمل است. مداومت که ناظر به کمیت عمل است، استمرار آن را نشان می‌دهد و محافظت بر عمل، ناظر به کیفیت آن است و مراقبت و مراعات شرایط و ضوابط آن را گوشزد می‌کند (شرایط و ضوابط عمل، اعم از ظاهری و باطنی است)؛ و این دو در کنار هم تأمین‌کننده تأثیر و تأثر مستمر ظاهر و باطن است، زیرا مداومت بر عمل، اعضا و جوارح بدن (یعنی ظاهر) را پیوسته به کار می‌برد و مراقبت، هوشیاری و توجه (یعنی جنبه باطنی) را نسبت به ضوابط باطنی و ظاهری فراهم می‌آورد.^۴ امام رضا بر این اصل در روند فرهنگ‌سازی خود بسیار تأکید دارد زیرا ارتباط با خدا از طریق نماز، هنگامی انسان را استوار می‌کند که دو خصیصه‌ی مذکور را دارا باشد، در غیر این صورت اگر بدون مداومت باشد کفر را در پی دارد (مَنْ تَرَكَ الصَّلَاةَ مُتَعَمِّدًا فَقَدْ كَفَرَ)^۵؛ و اگر بدون محافظت باشد بنا به فرموده امام رضا × «ویل» خدا را به دنبال می‌آورد. «فَالْوَيْلُ لِمَنْ لَمْ يُحَافِظْ عَلَى صَلَاتِهِ...»^۶ ایشان در مقابل آن، از افراد دیگری یاد می‌کند که شرایط و ضوابط آن را رعایت کرده و شیطان را از خود بیمناک می‌سازند لَّا يَزَالُ الشَّيْطَانُ ذَعِرًا مِنَ الْمُؤْمِنِ مَا حَافِظَ عَلَى الصَّلَوَاتِ الْخَمْسِ^۷ در واقع امام با این سخنان می‌خواهند تا مسلمانان آداب و شرایط و ارکان و خصوصیات آن را حفظ کنند و روح نماز را که حضور قلب

۱. کلینی، ۱۴۲۹، ۶، ۴۲۸

۲. حر عاملی، ۱۴۰۹، ۶، ۸۵

۳. ابن بابویه، ۱۴۱۳، ۱، ۳۴۴

۴. باقری، ۱۳۸۵، ۱، ۱۲۶

۵. سیوطی، ۱۴۰۴، ۱، ۲۹۸

۶. شیخ حر عاملی، ۱۴۰۹، ج ۴، ص ۳۰

۷. علی بن موسی الرضا، ۱۴۰۶، ۴۲

است تقویت نمایند و موانع اخلاقی را که سد راه قبول آن است از بین برند.^۱ هم‌چنین ایشان در تفسیر سخن خداوند کریم که به بعد دیگر این اصل یعنی مداومت در نماز بندگان خود را شایسته تقدیر می‌داند: «الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ دَائِمُونَ»؛^۲ می‌فرماید خداوند به افرادی اشاره دارد که در ادای نمازهای واجب و مستحبی خود مداومت دارند و اگر شب فوت شد قضای آن را بجا می‌آورند و بالعکس^۳ و یا در حدیثی دیگر به هردو جنبه این روش تأکید می‌کند و می‌فرماید: مراقب نمازهای پنج‌گانه باشید... اگر نماز را به تمام و کمال بجا آورده باشید عبادات او را می‌پذیرد...؛ یعنی نمازهایتان را در زمان اصلی آن بجا آورید و تمام شرایط لازم برای حصول کمال آن را رعایت کنید؛ زیرا مداومت بدون محافظت، سازنده‌ی عادات سطحی و خشک است و محافظت بدون مداومت اصلاً سازنده نیست؛ هر چند عمل متعالی باشد، زایل خواهد شد. لازم به ذکر است که منظور از مداومت این نیست که همیشه در حال نماز باشند، بلکه منظور این است که در اوقات معین نماز را به پادارند.^۴ و هم‌چنین آنگاه مورد قبول حق تعالی قرار می‌گیرد که بر آن محافظت شود؛ یعنی در اوقات معین و متناسب با ضوابط و شرایط مقرر از جانب شارع بزرگ اسلام انجام پذیرد.

نکته دیگر که شایان توجه است این که فریضه بودن نماز مستلزم مداومت و محافظت بر عمل است؛ به عبارت دیگر؛ در صورتی عمل فریضی مورد قبول قرار می‌گیرد که اولاً به صورت پیوسته و مستمر در زمان مشخص انجام گیرد و ثانیاً مطابق با آداب و شرایط ویژه‌اش ادا می‌گردد؛ بنابراین فریضه ساختن عملی خودبه‌خود استمرار و محافظت از عمل را نیز در پی خواهد داشت. لذا دلیل این همه تأکید این است که اصولاً هر کار خیری آنگاه در انسان اثر مثبت می‌گذارد که تداوم داشته باشد و در حدیثی از امام باقر × آمده است: «أَحَبُّ الْأَعْمَالِ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى مَا دَامَ عَلَيْهِ الْعَبْدُ وَإِنْ قَلَّ».^۵ محبوب‌ترین اعمال نزد خدا چیزی است که مداومت داشته باشد، هرچند کم باشد.

۱۱. تنوع بیان

بیان مطالب به شیوه‌های متفاوت و مختلف، روشی کارساز است که در تعلیم و تربیت به کار

۱. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۵، ۳۹.

۲. معارج/۲۳.

۳. مجلسی، ۱۴۰۳، ۷۹، ۳۵۰.

۴. مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ۲۵، ۳۰.

۵. مجلسی، ۱۴۰۳، ۶۸، ۲۱۶.

می‌رود. چون هدف از بیان متنوع یک مسئله به اشکال مختلف برای فهم و درک دقیق مسئله و مطلب برای مخاطب و شنونده است. بر این اساس، معلمان و مربیانی که مطالب و مبانی تربیتی را به زبان‌ها و اشکال مختلف به متربیان می‌آموزند، گستره وسیع‌تری از آن‌ها را تحت تربیت درآورده‌اند تا اینکه فقط از روش خاصی بهره جویند که تنها عده‌ای خاص نیز آن را درک می‌کنند.^۱

هشتمین مربی آسمانی با تاسی از این شیوه، وقتی عقیده و پیامی را مطرح می‌کند، آن را از زوایای گوناگون و با روش‌های متنوعی به مخاطب القا می‌نماید؛ یعنی گاهی در قالب بشارت بیان می‌کند و گاهی در قالب انذار، گاهی به صورت غیرمستقیم، گاهی تذکر می‌دهد و... این تنوع بیان و پردازش نمی‌تواند بدون فلسفه و حکمت باشد. نزدیک‌ترین توجیه در فهم آن، این است که تنوع‌گرایی نه تنها در رفتار و کردار بشر که حتی در دریافت و شناخت وی نیز جایگاه ویژه‌ای دارد و پیامی که با درون و ذهن انسان سروکار دارد، نمی‌تواند بدون در نظر داشت این واقعیت تأثیرگذار باشد.^۲

این شیوه در آخر مطالب بیان شد تا با توجه به مطالب فوق، استفاده امام رضا* در فرهنگ‌سازی نماز، از شیوه تنوع بیان روشن گردد.

نتیجه‌گیری

یکی از مشکلات اساسی جوامع امروزی، وجود مفاسد اخلاقی، اجتماعی، فرهنگی... است. متأسفانه جوامع اسلامی نیز از این بلایا در امان نمانده‌اند و با تلاش روزافزون دشمنان، روزبه‌روز مفاسد مزبور گسترش بیشتری می‌یابد که این مشکلات به دلیل فاصله گرفتن از فرهنگ اسلام است؛ اما چنان‌که به مهندسی فرهنگی بر اساس سیره و سنت اولیای الهی در جامعه پرداخته شود، همه این مشکلات مرتفع گشته و زمینه ترقی و سعادت را فراهم خواهد کرد.

یکی از مصادیق فرهنگ اسلام، نماز است که در صورت عمل به آن طبق فرمان‌ها الهی موجب سالم‌سازی فرد و بالتبع سلامت اجتماع می‌شود. امام رضا* به عنوان یکی از مربیان آسمانی برای نهادینه کردن فرهنگ نماز در عصری که با انواع بحران‌های اعتقادی و فرهنگی روبه‌رو بود و هم‌چنین احادیث و رهنمودهای پیامبر اکرم و هفت امام پیشین با جعل و تحریف مقارن گشته بود، تلاش کرد تا ضمن پاک‌سازی احادیث پیشینیان و ایراد رهنمودهایی هم مردم آن عصر را از سرگردانی نجات دهد و هم منبع عظیمی برای آیندگان برای تمسک به آن

۱. سبحانی نیا، ۱۳۹۴، ۲۰۷

۲. همان، ۲۰۹-۲۰۸

راهنمایی‌ها ایجاد کند. امروزه می‌توان با تأسی از شیوه‌های این اختر تابناک که به گسترش فرهنگ نماز در جامعه پرداخت و از این طریق همه نهادهای فرهنگی جامعه را در ابعاد مختلف به زیباترین نمادها رساند و نموده‌های زشت را از ساحت فرهنگ جامع بشری بدون محدودیت تاریخی با کارآمدی همیشگی و پایدار زدایید، جامعه خود را به سمت وسوی سعادت کشید. روش‌هایی را که از سخنان امام در فرهنگ‌سازی ستون دین می‌توان اتخاذ کرد بدین شرح است؛ اسوه سازی و اسوه مداری، انذار و بیم، جلب توجه، اعطای بینش، غیرمستقیم، تکلیف در غایت وسع، تبشیر و تشویق، تدریج و تدرج، تفصیل احکام، مداومت و محافظت، تنوع بیان می‌باشد.

فهرست منابع

- ۱- قرآن کریم
 - ۲- ابن بابویه، محمد بن علی (شیخ صدوق)، التوحید، قم، جامعه مدرسین، اول، ۱۳۹۸
 - ۳- _____، عیون اخبار الرضا ×، تهران، نشر جهان، اول، ۱۳۷۸
 - ۴- _____، من لایحضره الفقیه، قم، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دوم، ۱۴۱۳
 - ۵- احمدی میانجی، علی، مکاتیب الائمہ علیهم السلام، قم، دار الحدیث، اول، ۱۴۲۶
 - ۶- باقری، خسرو، نگاهی دوباره به تربیت اسلامی، تهران، مدرسه، اول، ۱۳۸۵
 - ۷- جوادی آملی، عبدالله. تفسیر تسنیم، قم، اسراء، دوم، ۱۳۸۷
 - ۸- حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم، موسسه آل البيت علیهم السلام، اول، ۱۴۰۹
 - ۹- حسینی، ابوالقاسم، اصول بهداشت روانی (بررسی مقدماتی اصول بهداشت روانی، روان درمانی و برنامه ریزی در مکتب اسلام)، مشهد، به نشر، ششم، ۱۳۷۸
 - ۱۰- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، بیروت، دار القلم، اول، ۱۴۱۲
 - ۱۱- رضی، محمد بن حسین. نهج البلاغه، قم، هجرت، اول، ۱۴۱۴
 - ۱۲- سبحانی نیا، جواد، تعلیم و تربیت برتر (روش تعلیم و تربیت خانواده در قرآن کریم)، قم، زائر، اول، ۱۳۹۴
 - ۱۳- سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر، الدر المنثور فی تفسیر الماثور، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی، اول، ۱۴۰۴
 - ۱۴- شریف قرشی، باقر، حیات امام رضا ×، قم، سعید بن جبیر، دوم، ۱۳۸۰
 - ۱۵- طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات ناصر خسرو، سوم، ۱۳۷۲
 - ۱۶- طوسی، محمد بن الحسن، تهذیب الاحکام (تحقیق خراسان)، تهران، دار الکتب الاسلامیه، چهارم، ۱۴۰۷
 - ۱۷- عقیل، محسن، گزیده‌ای از سخنان گهربار امام رضا ×، ترجمه محمد تقدیمی صابری، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، اول، ۱۳۹۱
 - ۱۸- علی بن موسی الرضا، الفقه منسوب الی امام الرضا ×، قم، موسسه آل بیت ×، اول، ۱۴۰۶
- ق
- ۱۹- قرائتی، محسن، قرآن و تبلیغ، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، هشتم، ۱۳۸۹

- ۲۰- کلینی، محمد بن یعقوب، کافی، قم، دار الحديث، اول، ۱۴۲۹
- ۲۱- مجلسی، محمدباقر، بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، بیروت، دار إحياء التراث العربی، دوم، ۱۴۰۳
- ۲۲- محبی پور، صغری، نقش امام رضا × در حدیث شیعه، تهران، نشر بین‌الملل، اول، ۱۳۸۸
- ۲۳- محمدقاسمی، حمید. روش‌های تربیتی در داستان‌های قرآن. تهران: نشر بین‌الملل. اول: ۱۳۸۹، ص ۱۶۲ و ۱۶۳
- ۲۴- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران، تفسیر نمونه، تهران، دار الکتب الاسلامیه، اول، ۱۳۷۴
- ۲۵- _____، پیام امام امیر المومنین ×، تهران، دار الکتب الاسلامیه، اول، ۱۳۸۶
- ۲۶- نوری، حسین بن محمدتقی، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت علیهم‌السلام، اول، ۱۴۰۸